

КЕЛЬТСЬКІ НАЗВИ СЕЛИЩ НА ВИТОКАХ РІЧОК УКРАЇНИ*

Костянтин ТИЩЕНКО

* Продовження. Початок див. №5-6, 2003

4. Друга частина статті містить лінгвістичну інтерпретацію виявленого і описаного в першій частині топонімичного матеріалу, зокрема – кельтські етимології для 54 лексичних основ 230 назв селищ на витоках річок України. Викладені етноісторичні висновки дослідження набувають повної вартості лише завдяки попереднім тривалим етимологічним студіям (близько 2500 годин), що призвели до встановлення кельтського характеру (хоча у той час – на рівні гіпотез і кон'єктур) кожної зокрема основи з умовно виділеної тепер групи у складі 54 топонімичних основ. Важливо підкреслити, що це мало місце до знайдених нині позамовних аргументів і незалежно від них. Як сказано, “аргумент витоків” забезпечує подальший пошук якісно новою топографічною опорою. Відтепер він істотно впливатиме на хід досліджень, як досягне для об'єктивної перевірки свідчення правильності їхньої дотеперішньої спрямованості. Стає також очевидним, що виявлений аргумент перетворює саму гіпотезу кельтського походження 6 % українських топонімів (з її довгою низкою кон'єктур) на вірогідне знання, а на майбутнє сам набуває ваги об'єктивного критерію при відборі нових фактів.

4. 1. Перш ніж рухатися далі, слід коротко підсумувати етимології зафіксованої на другому етапі наукового пошуку множини топонімичних основ. Третину (31,3 %) всіх назв селищ на витоках річок (72 з 230), як і у пробній вибірці, складають етнофорні кельтські топоніми, тобто такі, що несуть у своїй основі вказівку на етнічну приналежність прадавніх мешканців даного селища. Етимології кельтських і пов'язаних з ними слов'янських етнонімів автор присвятив три спеціальні статті¹, де зібрано повніший матеріал, у тому числі й про 6 етнонімів, виявлених у назвах селищ на витоках річок:

Брит- походить від брит. *Priteni “плем'я бритів”, причому гіпотетична праформа з британським початковим *r*- відповідає дійсній, засвідченій гойдельській формі на *s*-, *сірл*. Cruithin (GPC, 2919); можна припустити, що далі пов'язана з кімр. *pridd* “земля; ґрунт, глина, пил як матеріал людського тіла; прах” (див. GPC, 2883).

Кимир-, Чимир- співвідносні з кімр. *сумру* “кімр, валлієць” – з брит. *com-brogos “людина з одного *bro* (району, села, землі); земляк” (GPC, 768).

Нир- пов'язане з історичними етнонімами *нурці*, *норці*, *неври*, – гал. *Nervii* – назва галльського племені (у складі союзу *белгів*), яке походило від *кім(в)рів2*.

Чут- через готс. *юіуда* “народ” запозичене з кельтської, пор. ірл. *tuath* тс., гел. *tuath* “народ, орендатори”, кімр. *tud* “країна, нація”, корн. *tus* тс. (McBain; *tuath*).

Бой- від кельтс. *Воіі* назва кельтського племені, букв. “страшні”³, “яких бояться”.

Вол(о)х- походить від герм. *walhoz “плем'я вольків-мандрівників”⁴; даліше традиційне співвіднесення галл. *volcae* з тотемом “вовки” може бути й наслідком дуже давнього народного переосмислення; насправді, на власному кельтському мовному матеріалі корінь цього слова може бути пов'язаний з гел. *folachd* “феод, кровна спорідненість”, далі – дірл., ірл. *fuil* “кров”, род. відм. *fola*: **volī-*, корінь *vol-* (див. McBain; *fuil*).

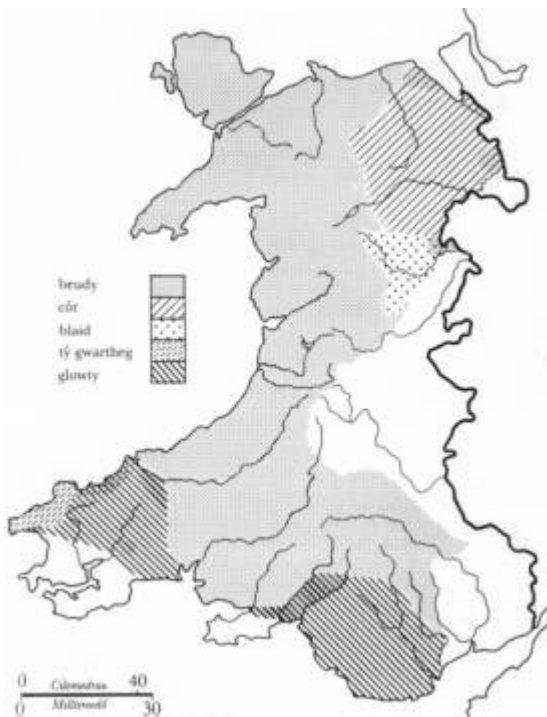
4. 2. Понад 21 % усіх назв селищ на витоках (49 з 230) складають ойкофорні топоніми, тобто такі, що вказують на певні господарські характеристики давнього місцевого населення. Кельтські апелятиви виявлено в усіх 14 основах, від яких утворені топоніми цієї групи.

Як сказано, особливе місце серед них посідає основа *Т(е)реб-*: *Теребежі* (2), *Трибухи*, *Теребухів*, *Трибухівка*, *Трибчине*, *Требухівці*, *Требіжі* – *Трубіж* (*к ® *и*) тощо. Вже сам виявлений факт такої концентрації назв від цієї основи саме на витоках річок виключає випадковість і потребує наукового осмислення. В цій основі відображений прадавній корінь іє. **treb-* “житло, домівка” (*dwelling*), широко представлений у таких досі вживаних у кельтському світі словах, як

кімр. tref “місто”, первинно – homestead, тобто “садиба; будинок з ділянкою і службами”⁵. Кімр. tref, tre відповідають скорн. tre, новокорн. trea, дбрет. treb, глоса tribus, брет. treff “частина парафії”, новобрет. tre(v), галльс. (A)treb(ates) назва племені; ? пор. лат. trabs – кімр. trawst “трям, балка, брус, перекладина”, лит. trobf “будинок”, данг. юор “ферма, село” (> англ. thorp в ойконімах) (пор. також нід. dorp, нім. Dorf. - К. Т.) (GPC, 3572). Про велику давність кімрського слова говорять кільканадцять його значень: “місто, центр міста; домівка, житло, будинок (і навколишня земля), садиба, ферма, група будинків квартал, сільце, у давніх кімрських законах - підрозділ maenol = maenor, тобто обійстя, манору; нарешті, значення “плем'я” (GPC, 3572-3573). З іншого боку, це слово tref у кімрській мові дуже продуктивне: cartref “домівка” (< свг “родич” від caru “любити”); pentref “село” (< pen “голова, початок”); hentref “зимівник у долині” (< hen “старий”); maestref “передмістя” (< maes “поле”); trefdaeth “спадщина” (< tad “тато, батько”) тощо б.

Наше припущення про мовну пов'язаність з основою Терєб- також і десятка відомих в Україні ойконімів типу Срібне (3 назви), Серебрине тощо базується на збереженій формі ойконіма Терєбрено Белгор. обл. РФ, яка відображає початковий етап пристосування кельтизму на слов'янському ґрунті. Звідси – один крок до *Серебрено і реальних назв Серебрине, Серебринці, Серебря (2), Срібне (3), Серебряне, Серебряниця. Майже всі вказані українські назви, як і ще 9 ойконімів з основою Сєрб- і рос. Терєбрено належать селам на витоках, що тепер стає вагомим позамовним аргументом на користь визнання назви кельтизмом. Аналогічна назва – сумнозвісна боснійська Сєрєбреница: неподалік Власеница, гора Тара, р. Тара, Требине, Труб'єла, Требалево, – всі кельтського походження.

Загадковість наступної основи Син-, Сєнь- полягає у її здатності утворювати назви і селищ (укр. Синюха, (Стара) Синява, Синяк, Синьки, Сєнюки, Сєнча, Сєньок, Верх. і Ниж. Сєнєвидне, Сингаї; кол. Сині Хутори (СГУ, 502)), і річок (Синянка, Синяк, Синарна, Синюха, Синківка, кол. Сині Води, Синявка (СГУ), Синя Магура (є лише на карті; в СГУ не згадана), і урочищ (як-от ліс Сєниші (СГУ, 501), яр Сєменищів (СГУ, 494), вигін Сєменюківський: NB у верхів'ї р. Бритаї (СГУ, 495)), і навіть гір (Синяк, Синячка: NB у Горґанах). Всього по Україні таких 42 ойконіми, 75 потамонімів, по кілька назв озер і гір. Назва також відома і на Балканах: г. Сєнєвина (Чорногорія), м. Сїґєница (Сєрбія). Очевидним аргументом на користь кельтської етимології всіх або більшості цих назв є достережений нами імовірний зв'язок з апелятивом кімр. sinach “неужиток, непридатна земля”, “суха ділянка на болоті; смуга неораної землі, особливо як межа” (GPC, 3283). Цілком очевидно, що залучення кімрського слова як етимону для українських топонімів, по-перше, переконливо пояснює їхнє універсальне застосування для назв таких несхожих географічних об'єктів, як річки, гори, села й урочища, а по-друге – показує, як багато звукового матеріалу може зберегтися в лексичних проникненнях двохтисячолітньої давності (щоправда, не виключено, що перші кілька століть ці топоніми мали опору в місцевому вживаному апелятивному слові). Дальші зв'язки, на жаль, простежити не вдається через повну ізольованість цього слова тепер уже в системі самої кімрської лексики.

У підготованій нами спеціальній розвідці про назви селищ з формантами -тів/ -хів (і їх похідні)⁷ викладено детальну аргументацію на користь походження цієї давньої групи ойконімів від кельтської лексичної моделі, представленої у численних кімрських композитах типу brachty "броварня" (букв. "браговий дім"), beudy "корівник", adardy "пташник", daeardy "землянка" (< daear "земля"), - при тому, що середньокорнський і новокорнський відповідник кімр. ту "будинок" був саме chy (!). Показово, що формант кімр. -tu сполучається з основами, які мають у кельтських мовах виразну господарську і довкільну семантику: tref "місто", plethu "плести", llydan "широкий", llall, мн. lleill "інший"; brach "брага, пиво", ghad "укріплене місце", glowty "навіс від дощу" (лише в південній смузі кімрських говірок, - див. карту 1), сфг "стайня, хлів" (лише в пн.-східних говірках)⁸, buwch "корова": пор. вказані у табл. 3 першої частини статті топооснови Пліш-/Пльох-/Полюх-; Лідих-; Лелюх-; Глух-/Глуш-; Корш-(' *Корх-).

Переважно на Правобережжі і в Карпатах вперто тримаються, здавалося б, малоестетичні назви сіл Кальне (3), Кальна, Калчева, Каллів Зк, Калиня, Каленна, Кальник (2); є такі ойконіми і на Лівобережжі: Каліївка См, Кальнишівка Пл, Кальчик Дц. Аналогічно до назв з Син-, основа Калн- звичайна і в гідронімії: р. Калнова, Каличиха, Кальчик. У статті Кальміус СГУ подає дивовижну ремарку про синонімічну назву цієї річки "Боь у мові старшого покоління у смт. Старобешеве Донецьк. обл. і Ковш як назва гирла у мові старшого покоління рибалок" у Маріуполі (СГУ, 232). Всього по Україні відомо 14 ойконімів і понад 40 гідронімів від цієї основи, у тому числі композити: Кала|баня, Кала|барка, Кала|гірка, Каль|міус, Кала|куцюк|івський потік. На нашу думку, ці назви пов'язані з кімр. sail "отара овець": по-перше, таке поняття відповідає фактам історії тваринництва в Україні і має численні аналоги в інших землях; по-друге, це пояснює згадану назву Ковш як *Кош, Кіш, кошара і водночас синонімічну назву Кальміусу Боь як можливу ремінісценцію присутності Бойїв; – в такому разі, ойконіми Калюс, Калюсик і Калуш мали б трактуватися як досі вживані форми з застиглою кельтською морфемою наз. відм. одн. -os/-us; по-третє, перевірка "аргументом витoku" виявляє, що принаймні частина сіл з цими назвами таки розміщена на витоках річок: тоді й композити досить послідовно етимологізуються, як "овечий закут", "Овечий Міус", "овеча гірка", причому, кельто-українська назва Кала|гірка виявляється напівперекладом Кала|барки, так само, як кельто-іранська *Кала|кутик – ойконіма Кала|баня. Найважливішим тут видається поширення цих назв від Карпат до Надазів'я, де кельтів знали античні джерела.

Основу Бан- (Баничі См, Банищи Курс. обл. РФ) ми співвідносимо з кімр. ban "закуток, притулок" (значно поширеніше в топонімії Балкан). Інші основи назв цієї групи можна пов'язати з кімр. bwthyn "будинок", cwyf "кріпкий, міцний" і cywosg "зменшений".

4. 3. Майже кожна п'ята назва селищ на витоках (43 з 230) належить до топофорних ойконімів, тобто таких, які містять у своїй основі вказівку на певні особливості ландшафту або

довкілля. Всього у цих назвах повторюються 16 лексичних основ. Найвизначніша з них Лют-: Лютіж (2), Лютарка... (6 ойконімів списку, 23 по Україні плюс 26 гідронімів); основа добре етимологізована завдяки славетній Lutetia (Parisiorum) – латинській назві Парижу: пор. кельт. lut-“твань”. Семантично близьке галл. granos “болото”, явно пов’язане з ойконімами Гранів, Гранове – і гідронімами Грана, адже перевірка за картою, як правило, підтверджує наявність заболочених берегів – зокрема у Жт, Хк. У Німеччині відомо також 6 назв типу Grana, Grano.

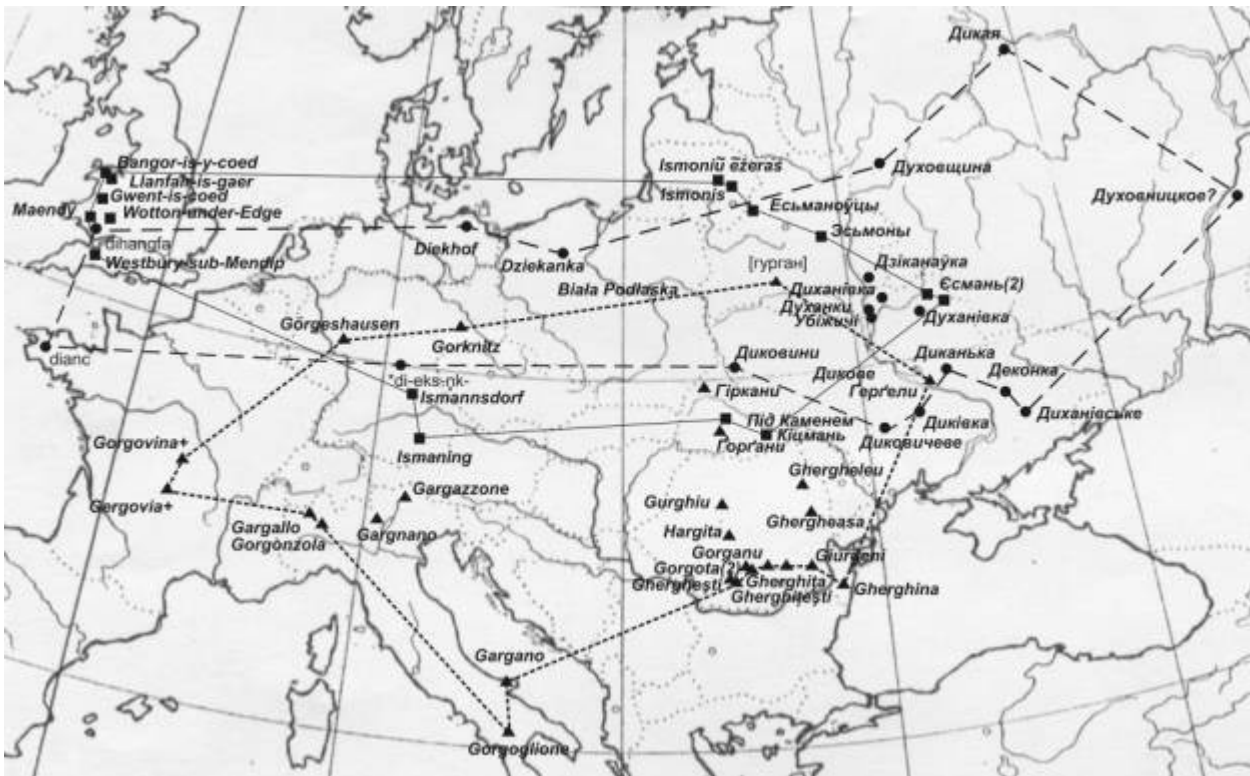
З болотяним ландшафтом пов’язаний кімр. corsen “очерет” – пор. Корсунь (3), Корсині, Корсунове (7 ойконімів в Україні) плюс кілька гідронімів: Корсунка (2), Корсунці (2). Ознайомлення зі схожими назвами в СГУ виявляє серед них перероблені з давнішої основи Корс-. Так, Корчувате Зп має синонім Корцювате, дуже близький до *Корсювате; Кошачина См, виявляється, має давніші синоніми Корчишина і Синякъ (!); тюркізована назва річки Корсак тепер немовби однозначно пов’язана з тюрк. korsak “лисиця”, – проте в документах 1832 і 1743 рр. її назва включає слово Карсань; річка Коростильна ІФ, записана раніше як Коросильна (тричі), у тексті 1565 р. таки виявляє інший, тоді ще вживаний суфікс: “przi rothoku rzeczoniem Korosczenskim” (СГУ, 273–274). Село з назвою Korswandt, тобто “поворот біля очерету” є і на півночі Німеччини.

Всупереч М. Фасмерові, який при поясненні рос. елань, ялань “луг, галявина, простора просіка в лісі” (пор. прізвище з Чернігівщини укр. Єланський) залучає виключно тюркські слова типу jalan з явно “степовими” значеннями “поле, долина, рівнина” і “голий” (Фасмер, II, 13) та ігнорує кельт. ialon “Lichtung”, тобто “просіка, галявина саме в лісі”, Ю. Покорний, вказуючи на виявлені ним “численні ізоглоси між кельтською і балто-слов’янською мовами в лексичі й гідронімії”⁹, розпочинає свій список цих ізоглос якраз словом ialon, супокладеним з балтослов. iela “незрілий”, рос. ялый “безплідний, необроблений (про землю) (додамо укр. яловий. – К. Т.)”¹⁰. Справді, ця основа значно поширеніша серед назв річок: крім 8 ойконімів в Україні, можна вказати ще 21 гідронім: Яланка, Яланець, Ялова, Мокрі Яли тощо. Показово, що для багатьох назв цього кореня географічно сусідні топоніми – також кельтизми: так, р. Яловище л. Понори п. Ікви (за Маштаковим); Ялівчик і Яловий – л. Синявки; б. Яловенкова в Корсунь-Шевченківському р-ні Чк, на р. Ялинкуватій є с. Волосянка Лв; р. Яловиця – п. Білого Черемошу п. Черемошу; на потоці Яликуватому – с. Лопухів Зк, на однойменному потічку – с. Широкий Луг (!) Зк, на потоці Ялінка – смт Кобилецька Поляна (!) Зк (СГУ, 634–635).

Оскільки назва с. Конюшево опинилася в списку ойконімів на витоках, можна залучити до її пояснення кімр. conwydd “сосна, хвойне дерево”. Пор. с. Конюх (Боснія). Більша ймовірність кельтської етимології для назв с. Артюхове См, Артюхівка См, Хк і кількох однокореневих назв – Артинське Жт, Артасів Лв тощо. Вони походять, очевидно, від кельт. arth “ведмідь”, зокрема, для Сумщини показове сусідство цих імовірно кельтських назв з литовськими й українськими того ж значення: Локниця, Локня (пор. лит. lokys “ведмідь”, lokinickas “ведмежатник”) і неподалік – с. Ведмеже¹¹.

Українські ойконіми Рожнівка, Рожин, Рогань продовжують великий західний ареал: понад 50 назв у Польщі (Rogi, Roguw, Rogowo, Rogaczewo...) і кільканадцять – у Німеччині: Roggow, Roggen, Rogan, GroЯe і Kleine Rogahn... Можливий етимон цих назв (більше ймовірний саме через переважно західне поширення топонімів) – кельтський апелятив, пор. кімр. rhwyg, rhuch “ущелина, западина, розколина, розлам”.

Складені топоніми типу укр. Чорториги См з цим же компонентом (пор. укр. Чорторий, Чортория, Чорторий) виводять на топонімічну основу Чарт-, Чорт-, закономірно розвинену з форми *тарт-, *торт-, відомої в Західній Європі: нім. Tarthun (DA, 50D), назва міста Тард – фр. Tardes (Піреней) та ін. Ми вбачаємо і в цій основі кельтський апелятив, пор. кімр. tardd “вихід, виток, джерело”: тоді Чорториги означало б “джерело в розколіні, западині”. Вагомий аргумент на користь саме такої етимології – назва довгого гірського хребта у Карпатах – Чортка (біля с. Битків і Надвірної ІФ), від якого, справді, як видно з карти, беруть початок аж десять річечок (!).

Відповідники до українських топонімів Конча, Кунча відомі на Балканах і під Краковом¹², і ми не лише “не виключаємо кельтське посередництво”, а конкретно вказуємо на кельт. *conta* “притока”, пор. фр. *Conde*, ойконім у Бельгії фр. *Gand* = нід. *Gent* (Поспелов, 116). Назва с. Бухуни з трьома спорідненими онімами має аналогії в Польщі (*Bochnia*) й Німеччині (*Bochum*), що пов’язані з гел. *bochiun* “хвилювання, море” (McBain, *bochiun*), ірл. *bochn* “море”.

Назви двох річок на Сумщині Єсмань (Ісмань, Усмань, Есмань) мають аналоги в найближчих землях лише у Білорусі (с. *Эсмонь* на р. *Друть* і с. *Есманоўцы* під Мінськом (див. карту 2) з кортежами інших кельтських назв: *Бовсевици*, *Бельниччи*, *Браково*; *Чудзеничи*, *Ратомка*, *Няровы*) та у Литві (село *Ismonis* і озеро *Ismoniu ezeras*: неподалік є с. *Liutonis*, *Neveronis*...). У топонімії кожної з трьох країн ці назви унікальні, що вказує на їхнє іншомовне походження. Але з відомою етимологією сіверської Єсмани від іранського *asman* “камінь, небо” погодитися не можна – власне через наявність литовських і білоруських аналогій. Зате на р. Єсмань п. *Клевені* п. *Сейму* відомі прадавні каменоломні і виробництво жорен у с. *Волокитине*, *Кочерги*, *Баничи* (ці останні діють дотепер), – пор. кіпр. *ban* “притулок”, а також нім. топоніми *Bahnitz*, *Bahnsdorf* (2), *Bahnshausen* (DA, 42B). Якраз кіпр. *maen* означає саме “камінь, зокрема, спеціального призначення, як-от жорно” (GPC, 2306). Тоді справляє враження перекладної і назва г. *Манин-Кам* у Сербії, – пор. кельтські за походженням терміни *дольмен*, *менгір*. В такому разі, назва є складною, і перший компонент її можна пояснити з кіпр. *is* “під”: річка справді тече “(по)під каменем”. Українські назви такої структури відомі в Карпатах: потік *Під Каменем* у с. *Олешів ІФ*, потік *Підкамінний* у м. *Трускавець Льв*, потік *Підкамінь ІФ, Зк* (у с. *Підкамінь*) тощо. Топоніми цього типу звичайні для давньої *Валлії*: *Gwent Is Coed*¹³ тобто, “*Біла Під Лісом*”, – цій назві, до речі, досконало відповідає пол. *Biała Podlaska*... З західних аналогій дуже важливою є також унікальна для Німеччини назва м. *Ісманінг* (!): *Ismaning* (DKA, 138 D3) під Мюнхеном у Баварії (*Bayern* “Країна Бойїв” NB) – за 15 км на схід від знову кельтського за походженням сумнозвісного ойконіма *Дахау*.

Картину назв “з каменями” доповнює ще одна група поліських топонімів. Це з дивовижною повнотою збережений у своїй звуковій формі гідронім *Радоробель* та більш “стерті” за понад два тисячоліття ймовірного побутування серед слов’ян три назви селищ: *Радовель Жт, Рв, Радомля См* і донедавна вживана стара назва с. *Хмелівки Олевського р-ну Жт Радровель* (СГУ, 455). Пропонований кельтський етимон має у кіпрській мові продовження *rhaeadrol* < *rhaeadrawl* “порожиста, каскадна; гучна, як водоспад” – від *rhaeadr* “поріг, камінь, каскад” (GPC, 2997). Під час спеціального топонімічного відрядження автора з науковцями В. Ковальчук і М. Бастуном до околиць *Олевська* 25. 07. 2003 р. було складено згодом завірений у Києві науково-дослідний акт очного свідчення на місці (*testimonium ocularis in situ*), згідно з яким “біля гирла висохлої р. *Радоробель* характер течії р. *Уборть* свідчить про наявність порогу, бо вода вирує і гучно тече. На

березі – окремі виходи дикого каменю”.

В іншій тематичній підгрупі назв відображені окремі форми рельєфу. Кілька Лопухових і Лопатиних, очевидно, пов’язані з кімр. *lump* “бугор, пагорб”. Як правило, вони суміщають цю свою об’єктивну топографічну особливість з розташуванням біля витоків річок. Архаїчна форма *lump* справді збережена, наприклад, у назві нім. *Lumpzig* (DA, 88A), дійсно розміщеного і на узвишші і на витoku р. PleiЯе. До свого народно-етимологічного пристосування обидві вихідні назви **lump*ty, **lump*schy імовірно належали до двох паралельних серій назв з двома прадавніми варіантами форманту, які ми пов’язуємо відповідно з кімр. *tu* “будинок, дім” і скорн. *schy* тс. Масовий характер таких назв і регулярна взаємна відповідність назв обох серій детально розглянуті нами у згаданій статті про ойконіми з формантом -тів/-хів.

Інший апелятив, кімр. *bar* “верх, вершина, гребінь”, - дірл. *bart* “голова, вершина, верхівка, гребінь, стирчак”, корн. *bar*, брет. *bar*, брит. *Canobarrus*, *Vendubarr*: < кельтс. *barsos від кореня *bhāres-“голова, верхівка, гребінь”; складова частина імен власних *Barwyn*, *Berwyn* і топонімів Валлії: *Crug-y-bar*, *Nant-y-bar*, *Tombarlwm* (GPC, 256). Цей апелятив цілком упізнаваний у досить відомих назвах укр. Барчани, Барахти, і не виключено, що присутній в основі принаймні частини з-поміж численних Барановок. Існування славетного аналогу до українського Бару, широко відомої у християнському світі назви італійського міста *Bar* свого часу, здається, спонукало киянина В. Григоровича-Барського подолати пішки довжелезний шлях до Пулії, на крайній південь Апеннінського півострова, аби, крім усього, задовольнити, як ми припускаємо, його очевидно природжену цікавість до загадкової подібності назв обох міст¹⁴. По дорозі до Барі український мандрівник схудив і на видовжену гору *Gargano* Гаргано¹⁵ на однойменному півострові, далеко висунутому в Адріатичне море, – і не підозрював, що й ця назва відповідає іменам українських гір Горган і ще двох сіл – Гіркани Лв і Гергели Пл та що прадавня історична причина цієї подібності – значення кельтського слова *gorgan* “видовжена гора”. Обидва українські села справді розміщені біля витягнутих пагорбів (див. карти 3, 4), а видовжену форму карпатських Горган унаявнюють фізичні карти Карпат.

Нарешті, кімр. poeth "відкрите, оголене місце", здається, пов'язане з досить поширеними назвами Носів, Носівка, топографія яких справді відповідає семантиці кельтського слова. Щодо можливості розвитку -th >-s пор. корн. cas при ірл. cath "битва" (GPC, 374).

4. 4. Кожна сьома назва селищ на витоках (34; по Україні – 153 ойконіми і кілька десятків гідронімів) належать до теофорних топонімів, що несуть у своїх основах одне з вісьмох імен найвідоміших божеств значно численнішого кельтського пантеону. На відміну від літератури з інших розділів теми, з кельтської міфології є чимало публікацій, що дозволяє нам, як і в параграфі про етнофорні топоніми, лише перелічити пропоновані етимології та посперитися на довідкову літературу.

Найпоширенішими з-поміж обстежених є назви від імені племінного божества галлів Тевтата (Teutates) (КМ, 57, 604; Широкова, 341), – пор. Тучне, Тучапи, Тонка, – всього 28 назв в Україні, з них 9 на витоках річок. Поширеність цих ойконімів може вказувати на конкретну племінну приналежність місцевих етнічно кельтських груп населення. Далі йдуть не менш численні Таранівки (27 назв в Україні, з них 5 на витоках), – названі на честь бога грому Тараніса (Taranos, – КМ, 57, 602–603; Широкова, 341)¹⁶. За відомостями римського поета Лукіана, “культ, пов'язаний з цим богом, відзначався особливою жорстокістю” (КМ, 603).

Якесь своє відношення до витоків, як згадано, мав Ган Кинах, кельтський дух кохання (КМ, 488): пор. с. Кинахове, Кинахівці, Кинашівка... Його ім'я може бути пояснене від ірл. gean “прихильність, схвалення, любов”, гел. gean “добрий настрій”, пор. дірл. gen “сміх” і лат. genius (McBain, gean; Seabas, 61) + гел. seannach “набуття”, або менш імовірне ірл. coinne [kini], гел. coinne “побачення, зустріч” (McBain, seannach, coinne; Seabas, 26).

Кельтський аналог Меркурія був передусім божеством царства мертвих і мав прізвисько Кукул (Cucullatus; – Широкова, 262), тобто, “в капюшоні”: пор. переважно назви гір – г. Кукуль, Кукавка у Карпатах, Цюцюль у Криму, гори Кукавица в Сербії, а також с. Куклинці Пл і с. Куклиш у Македонії (пор. Genii Cucullati, – Mariboe, 293).

Ім'я жорстокого кельтського Езуса (Aesus, Esus; Широкова, 340) представлене, очевидно, в основах кількох гідронімів на Із-, Іс-, у назвах м. Єзупіль (всупереч поширеному поясненню), можливо – і р. Єзуч під Конотопом См, до якої впадає річка з іншою теофорною кельтською назвою Гвинтівка (< Gwintios “Вінтій”, бог вітру¹⁷) з напрочуд добре збереженим і рідкісним серед географічних назв України початковим кельтським gw-, а на ній – с. Гвинтове...

Назви Дивин, Дивлин та схожі на них можуть мати в основі загальне ім'я кімр. *diw* “божество”, – пор. і друс. ДИВЪ (ойконіми Велика, Мала, Салтикова Дівця Чн).

Біласовиця ймовірно пов'язана з ім'ям Беліноса (Belinos: КМ, 471; Широкова, 339), як, очевидно, і Більськ, Білобогівка тощо, – пор. на Балканах назву г. Білобог, с. Беласица (Македонія), Бјеласица (Чорногорія), Бјелашница (Боснія).

Нарешті теонім Ніг, інше ім'я – Луг (КМ, 569), – пор. назву озера на півночі Ірландії Lough Neagh¹⁸, впізнаваний у таких досить поширених географічних назвах, як Нігин, Ніговичі, Ніжин (< *Нэгинь), Ніжинка, Низкиничі Вл (очевидно і власне ім'я деревлянського князя-мала Ніскиня). На Балканах – ще міста Неготин (Сербія), Неготино (Македонія), Нікшич і гора Негош (Чорногорія).

4. 5. Насамкінець, ще кожна сьома назва селищ на витоках річок (33, але по Україні – 230 ойконімів плюс якась частина з 300 назв на Ор(л)-, Кос- і десятки гідронімів) належать до політофорних топонімів кельтського походження, тобто таких, що мають у своїй основі вказівку на певні ознаки і прояви влади у тодішньому кельто-слов'янському суспільстві. У цих назвах повторюється 11 топооснов.

Найчастотніша серед них Мал- наявна у 8 назвах на витоках типу Мальчин, Малківка, Маліївка... і походить, очевидно, від кельтського апеллятиву, представленого в кімр. *mael* “князь”. Свого часу потужним поштовхом до активізації нашого дослідження стала примітка Л. Махновця до Літопису Руського: “Мал, князь древлянський, – за іншими джерелами – Ніскиня”¹⁹. Згодом це інше, власне ім'я деревлянського “мала” виявилось теофорним онімом, а саме слово мал у такому разі мусило б означати “князь”. Справді, за даними ГРС тепер ми знаємо, що кімр. *mael* “князь, ватажок, господар”, – брит. *Magli* (род. відм.) ім'я власне, дбрет. *Ma(e)l*-, *-mael* (в іменах осіб), дірл. *mbl* “принц, ватажок, пер, шляхтич”, галл. *Magalos* власне ім'я, *Maglo*- у складі імен осіб: < від кореня іє. **meg-*“великий” (ГРС, 2305).

Всупереч періодичним спробам спростування, слова бояре і боярин імовірно таки походять від дірл. *buairē* “вільний власник корів”²⁰ і лише у післягунські часи деформувалися в боляре, болярин під впливом алтайського кореня, що вельми ускладнило подальші етимологічні пошуки²¹. Верства таких вільних власників корів складала у кельтському суспільстві опору влади “мала” і, виявляється, пережитково дотривала до XV–XVII ст. на Волині як “панцерні” й “путні бояри”²² та у Молдові.

В основі кількох назв типу Нараїв упізнаване кельтське слово, відповідне кімр. *pv̄g*, *per* “господар, проводир”, – сірл. *per* “вепр”, галл. *Nerios* теонім: < іє. **ner-*“муж”, пор. лат. *perifsus* “витривалий, сильний”, лат. ім'я власне *Nerf* Нерон, умбрське *perf* “принцепс”, оскійське *per* “муж”, гр. *anhr* “чоловік, муж”, сскр. *paṅ-*“чоловік, муж” (ГРС, 2571).

Ще одна кельтська назва володаря, монарха – кімр. *Teurn*²³ – на слов'янському ґрунті зазнала палаталізації анлаута *иегъпъ і опинилася серед найпоширеніших ойконімічних основ у назвах десятків сіл і міст України – від Чернівців до Чернігова, – пор. також прізвища Черніга і Чернега (< *Чернѣга) – з Карпат. Серед цих назв збереглися й надзвичайно рідкісні, ще з давнім анлаутом, як-от оз. Тернігів Хк. За О. Трубачовим, ця основа відома вже серед найраніших слов'янських ойконімів у Паннонському Подунав'ї: *Tierna*, *Tsierna*, **Игъпъgrad*²⁴. Принагідно слід зауважити, що вимова *tі* як [tsi] досі типова для північної говірки сучасної кімрської мови (достережено нами в ідіолекті п. М. Джонза, родом з області *Powys*, Валлія). Зрозуміло, що “питома” слов'янська етимологія наведених паннонських назв від слов. чорний (тобто, “чорне місто”) виглядає менш переконливою, аніж кельтська – “місто володаря, володареве місто”.

Однокореневе до *teurn* дієслово *teurniaf* означає “пошкодити, зруйнувати”, а прикметник *teurngedol* – “лояльний, данник, платник податку”, пор. Чернявка, Черняхів, Черняхі і, наприклад, Чернігів. Складається враження, що масово поширені назви Тернава, Тернавка належать до давнішого пласту цього ж кола ойконімів, ще до палаталізації *t > č*. Значення “шкодити, руйнувати” передає також і інше дієслово, кімр. *boloch*, – пор. Болохів, Болехів, Булахів тощо.

Влада здійснюється в певних кордонах: дірл. *trung* “межа, границя”, – пор. непримітне с. Мриги біля Конча-Заспи під Києвом (звуковий склад якого досконало відповідає британському аналогові *trug давньоірландського слова – пор. вище брит. *Pritano – сірл. *Cruithin*), а також

Мрин Чг й інші назви, пристосовані до зрозуміліших асоціацій – Морокине, Мороча, Морочне. Непокора підданців мала наслідком силові дії влади, позначені кімр. *cosb* “покарання”, – пор. Космирин, Космач, Космачів, Косів, Косачів; імовірно, що й частина теперішніх топонімів з основою Коз-. Каральні походи закінчувалися взяттям заручників. Специфічно кельтське складне поняття “підлеглі, що дають заручників” здавна відоме в Ірландії як *airgialla* або *orie125*, – пор. в Україні – р. Орель, численні назви з Орл-, Олв-, Орх- (детальніше у підготованій нами публікації про топонімію Зміївої держави).

У ті далекі бурхливі й непевні часи справжньою радістю і – невідомо, чи довгим – щастям було врятуватися, сховатися, уникнути загибелі чи полону. Саме така семантика й відповідає кімр. *dihangfa* “рятунок, втеча”, яке ми вважаємо причетним до назв укр. Диканька Пл, Деконка Дп, пол. *Dziekanka* під Бидгощем. Розташування полтавської Диканьки справді для такої мети унікальне: на високому й вузькому ґрунті між Ворсклою і Середньою Говтвою, але водночас у непримітному місці в лісі біля витоку річки з немовби литовською назвою К удрина від лит. *kudrf* “ставок”. Щодо назви річки, є підстави припускати її попередню форму *Кудлина – такі пари справді існують (СГУ, 299). Крім того, в околицях Диканьки досі є кільканадцять інших кельтських топонімів: Тарани, Бухалівка, Волошкове, Малківщина, Чернишівка, Бухуни, Глухове, Носівка, Куклинці, Гергели, Бридуни, Лелюхівка, Лахни тощо. Кімр. *dihangfa* має сбрет. аналог *dianc*: < кельт. *do-eks-пк-від кореня *enek-“досягати, прибувати”. Тут впадає в око, що на місці кімр. *h* в давнішому стані слова було *k*, якраз представлене в усіх трьох збережених слов’янських назвах як унаочнення їхньої прадавності. Значення слова *dihangfa* численні й розгалужені: “...рятунок, спосіб рятунку, втеча, визволення від небезпеки або лиха”. Споріднений прикметник *dihangol* – “врятований, безпечний, цілий і неушкоджений; вільний від небезпеки, переслідування” і, нарешті, “такий, що надає рятунок”, тобто “рятівний” (див. GPC, 1006). Саме останнє значення, очевидно, найбільше відповідало б характеру давньої семантики ойконіма Диканька. З цими ойконімами пов’язані і назви сіл Диханівка Чг, Диханівське Зп (з уже відомим нам кімрським переходом *k* ® *h*), а також Духанівка См, Духанки Чг: поруч з останнім існує с. Убіжичі (!) (АТП, 547).

Польська *Dziekanka* також розміщена посеред виразно кельтського тополандшафту: *Jachowo*, *Jochowice*, *Smogorzewo*, *Smukaia*, *Czyiukywko*, *Malice*, *Maiocin*, *Kosowo*, *Mrocza* (!), р. *Jezuicka Struga* і загадкова для сучасної людини назва *Szkocja* (!), тобто Шотландія. Але річ у тім, що в Середньовіччі це була звичайна назва для кельтів-ірландців: пор. *Schottenkloster*, *Schottenkirchen* в Австрії та Німеччині²⁶.

Кімр. дієслово *talaf*: *tal* (скорн. *tal*) означає “платити”; передавати іншому, видавати (втікача), здаватися, капітулювати” (GPC, 3425), звідки *twl* “платня, ціна, винагорода; податок, данина; цінність, компенсація, репарація, відшкодування (!), спокута, примирення, справедливе покарання, помста, кара” (GPC, 3424). Саме ця лексика і ці значення, за нашим переконанням, лежать в основі давнього кельтизму слов’янських мов таль “заручник” (цілком інакше: Фасмер, IV, 16) і топонімів Тальне, р. Таль, Рудня Тальська, Талове, Талалаї...: вже говорилося, що М. Фасмер був упереджений проти самої можливості кельтських запозичень у слов’янській²⁷ (звернімо увагу: всупереч таким вченим, як О. Шахматов, Файст, Міккола, Меченауер, Преображенський, Беценбергер, Стокс, Бернекер (!)).

* * *

Факт виявлення цілого пласту імовірно кельтських ойконімів на витоках річок України – рідкісна наукова подія. Її важко переоцінити, хоча у статті ми змогли дати уявлення лише про частину назв цього багатющого пласту.

Нас не мусять дивувати ані підозріло добра збереженість топонімічних основ, ані впізнаваність у них кельтських етимонів, ані масовість самих назв кельтського походження. До аналогічних характеристик кельтської топоніміки на західніших землях Європи кельтологи вже встигли звикнути. Як зазначають К. Гюйонварх і Ф. Леру, там “тематика десятків тисяч галло-римських антропонімів і теонімів підтверджується багатими топонімічними даними. *Altceltischer Sprachschatz* Гольдера налічує їх понад 30 тисяч... Вони розкидані по... віддалених одна від одної країнах” від Великобританії до Італії та від Португалії до Польщі й Болгарії²⁸.

Кельтська топонімія України не просто продовжує західніший ареал. Вже тепер помітно, що вона, як периферійна, на порядок багатша семантично й фонетично, адже включає дорогоцінні

архаїзми, цілком відповідні давньокельтським лексичним реконструкціям – а про їх існування досі не можна було і мріяти. Основна причина цієї різноманітності – також очевидна: на Заході кельтська спадщина (зокрема, духовна) зазнала подвійного тиску, спочатку романізації, а потім християнізації. І через це, наприклад, “у звинуваченнях соборів пізньої імперії проти язичництва, що доживало віку, вже не було жодних натяків на кельтську релігію. Злий дух міг зватися Меркурієм, Венерою, Діаною – як завгодно, але не Таранісом, Сукелом чи Езусом”²⁹. Наддніпрянські ж кельти романізації не зазнали. А тому кельтолог з подивом зустріне тут цілком впізнавані всі шойно згадані теоніми, причому – десятки разів повторені: 27 Таранівок, 28 Тучапів, 21 Нігин/Ніжин, 16 Кукулів, 13 Ізок/Єзучей, 6 Кинахівців, кілька Сукелів... Як ми намагалися показати, є тут і є ще чимало іншого кельтського матеріалу: цей перелік ще орати й орати.

На підставі власного півстолітнього досвіду кельтологічних студій К. Гюйонварх і Ф. Леру передчували новини зі Сходу, бо за їхніми спостереженнями, “що більший поступ наукових досліджень, то більше виростає значення кельтів в археології Східної Європи”³⁰. Проте сама археологія у кельтських справах “на землях на схід від Карпат”³¹ досі рухалася з завеликими, хоч і зрозумілими пересторогами. Хіба що тепер новий філологічний матеріал спонукає до пошуків за вказаними адресами. Очевидно одне: давня історія України (майже) без кельтів – скінчилася. Їхнє неминуче повернення на нашу історичну арену – це наступний логічний крок після визнання кельтського характеру проаналізованої частини топонімії України.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.

КМ – Кельтская мифология. Энциклопедия. – М., 2002. – 640 с.

Поспелов – Поспелов Е. М. Географические названия мира. Топонимический словарь. – М., 2002. – 512 с.

СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 781 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. – М., 1964–1973.

Широкова – Широкова Н. С. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб., 2000. – 352 с.

DA – Atlas für Motortouristik der DDR. – Berlin, 1974. – 224 S.

DKA – Deutschland. KompaktAtlas. – Berlin, 2002–2003. – 192 S.

GPC – Geiriadur Prifysgol Cymru: In 4 Vols. – Caerdydd, 1967–2002.

Mariboe – Mariboe K. The Encyclopedia of the Celts. – Elsinore, 1994. (E-version).

McBain – Mac Bain A. An Etymological Dictionary of the Gaelic Language. – Glasgow, 1982. (E-version, 1990).

Seabac – Seabac A. Learner’s Irish-English Pronouncing Dictionary. – Dublin, 1959. – 173 p.

Примітки

1 Тищенко К. М. Кельтські етимології. I, II, III. Етнос (1, 2, 3) // Мовознавство. – 2003. – №4, 5, 6.

2 Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 57–71; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 2003. – С. 38.

3 Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. – 1974. – №6. – С. 57.

4 Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 2003. – С. 45.

5 Див.: Англо-русский словарь / Сост. В. Д. Аракин и др. – М., 1954. – С. 266.

6 Jones G. Welsh Roots and Branches. Gwreiddiadur Cymraeg. – Bwlch, Powys, 1994. – P. 313.

7 Тищенко К. Ім’я Глухова серед однотипних назв // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2004. – С. 9–18.

8 Thomas B., Thomas P. W. Cymraeg, Cymrwg, Cymrŷg... Cyflwyno’r Tafodieithoedd. – Caerdydd, 1989. – P. 11, map 2.

9 Pokorny J. Keltologie // Wissenschaftliche Forschungsberichte. Geisteswissenschaftliche Reihe / Hrsgb. v. K.

Нцпн. Band 2. – Bern, 1953. – S. 106.

10 Там само. – С. 106–107.

11 Тищенко К. Литва на Сіверщині: топонімічні свідчення // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 104–117, 161, 209.

12 Гідронімія України. – К., 1979. – С. 37–38. Тут же наведено і давню форму Київської Кончі – Конта (!).

13 Пор.: “У той час Гвент-Іс-Коедом володів Тейрнон Туйриф Ласнт” (Мифы и верования кельтов / Сост. Quantum Books, London. – М., 2003. – С. 31).

14 Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. – К., 2000. – С. 51–58. За іншими відомостями, назву місту Бару дала королева Бона на спогад про своє рідне місто Bari (Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973. – С. 19.)

15 Григорович-Барський В. Вказ. праця. – С. 48.

16 Також: Гюйонварх К., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – СПб., М., 2001. – С. 48, 159.

17 Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы. – СПб, 2000. – С. 166.

18 Naack Weltatlas. – Leipzig, 1975. – S. 84 D4.

19 Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 495.

20 Гюйонварх К., Леру Ф. Вказ. праця. – С. 77.

21 Пор.: Менгес К. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Ленинград, 1979. – С. 83–86.

22 Див.: Гаврилюк Ю. Села і міста Підляшшя XV– XVII ст. // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 39–40.

23 Пор.: “У той час Гвент-Іс-Коедом володів Тейрнон Туйриф Ласнт” (Мифы и верования кельтов / Сост. Quantum Books, London. – М., 2003. – С. 31).

24 Трубочев О. Н. Етногенез... – С. 43–44.

25 Диллон М., Чедвик Н. К. Кельтские королевства. – СПб, 2002. – С. 85.

26 Enciclopedia Zanichelli. 1996. – Bologna, 1995. – С. 1503.

27 Тищенко К. М. Кельтські етимології. I... – С. 3–4.

28 Гюйонварх К., Леру Ф. Вказ. праця. – С. 44.

29 Там само. – С. 212.

30 Там само. – С. 69.

31 Мачинский А. Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 31–41, – з посиланням на: Крушельницкая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения Института археологии. – 1965. – № 105. – С. 119–123.